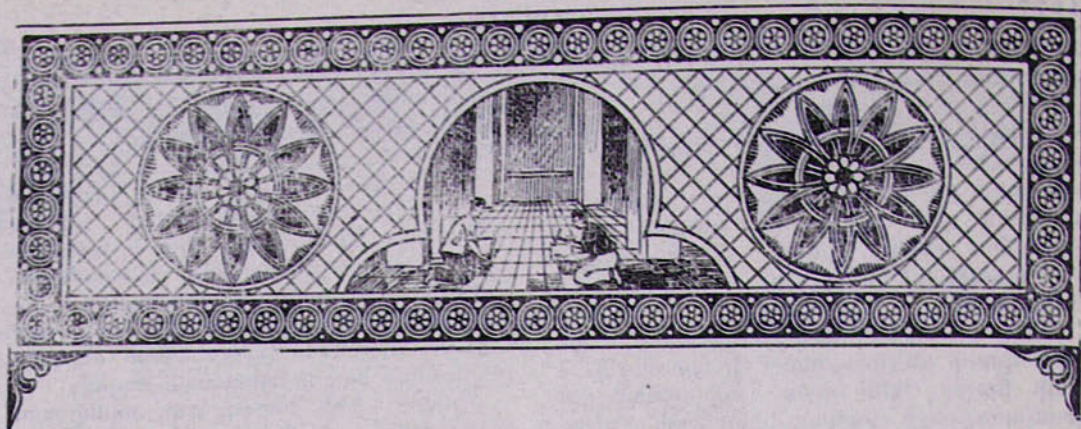

Ա. Ն. ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԴԻՍՆ

ՔՐԻՍՏՈՆՅԱ ԱՐԱԲՆԵՐԸ ԵՎ ՀԱՅԵՐԸ ՄԻՋՆԱԴԱՐՈՒՄ

Քրիստոնյա արաբները, որոնց ճակատագիրը քիչ ծանոթ է գիտական հասարակությանը, երկարատև պատմություն ունեն և սերտ կապի մեջ են եղել արևելյան քրիստոնյա ժողովուրդների, ընդ որում և հայերի հետ:

Քրիստոնեությունը ներթափանցել էր Արաբիա դեռևս Գ.—Դ դարերում, մանավանդ ասորի քարոզիչների միջոցով: Ե—Ձ դարերում Արաբիայում իրար հետ մրցում էին ասորի միաբնակ, երկաբնակ և նեստորական քարոզիչները¹, սակայն նրանցից ոչ մեկը չկարողացավ լրիվ հաջողության հասնել:

Հայտնի է, որ 356 թվականին Կոստանդ կայսրը պատվիրակություն ուղարկեց Եմեն՝ արիոսական Թեոփիլոս Ինդոսի գլխավորությամբ², որն Ադենում և Հիմյարի երկրում եկեղեցիներ կառուցեց: Մոտավորապես 500 թվականին Եմենի Նաջրան քաղաքի բնակչությունը քրիստոնեություն ընդունեց և դրանից հետո ունեցավ իր եպիսկոպոսները: Սակայն քրիստոնեության հետ Եմենում մրցում էր մովսիսական (հրեական) կրոնը,

և ահա Հիմյարի Ջու Նուվաս թագավորը, մովսիսականության հարեյով, հալածանք սկսեց քրիստոնեից դեմ, որի հետևանքով 525 թվականին քրիստոնյա եթովպացիք հարձակվեցին ու գրավեցին Եմենը:

Իրենց հիսնամյա (525—575) տիրապետության շրջանում եթովպացիք ջանքեր թափեցին Եմենում քրիստոնեությունը տարածելու: Եթովպիայի թագավորության (Աքսում) կողմից նշանակված կառավարիչ Աքրահան Սանա քաղաքում կառուցեց մի փառավոր եկեղեցի, նպատակ ունենալով այն դարձնել ամբողջ Արաբիայի համար նոր սրբավայր և մրցակից Մեքքայի հայտնի մահմեդական ուխտավայրի: Սակայն եթովպացոց ջանքերը քիչ արդյունք տվեցին, քանզի 575 թվականին տեղական դժգոհ տարրերի օգնությամբ Սասանյան Իրանը նվաճեց Եմենը:

Արաբիայում քարոզչական աշխույժ գործունեություն ծավալեցին ասորի նեստորականները, որոնք քրիստոնեությունը տարածեցին Հիրայի (Միջագետքի հարավում) արաբական Տաննուխ ցեղի մեջ: Սակայն իշխող Լախմ տոհմի վերահսակը, կապված լինելով Սասանյան արքունիքի հետ, միշտ էլ պաշտոնապես մնում էր հեթանոս: Հիրայի արաբաց եպիսկոպոսները հիշվում են ամբողջ Ե—Ձ դարերում նեստորական եկե-

¹ Aziz S. Atiya, A History of Eastern Christianity, London, 1969, p. 253—259.

² Ph. Hitti, History of the Arabs, London, 1946, p. 61.

դեցական ժողովներում: Հիրան սերտորեն կապված էր Եմենի հետ և հետաքրքրական է նշել, որ Հիմյարի թագավոր Ջու Նուվասի վերոհիշյալ հալածանքի հարցը քննարկվել է Հիրայի Մունգիր (Մունդար)³ իշխանի մոտ: Ջ դարի վերջին քրիստոնեությունը մուսը գործեց նաև Լախմ իշխանների մոտ: Է դարի սկզբին Նուման Գ իշխանն ընդունեց քրիստոնեությունը և մկրտվեց նեստորական ծեսով, սակայն Սասանյաններն այդ բանը չներեցին նրան:

Արաբների մեջ քրիստոնեությունը տարածելու հարցում նեստորականների հետ մրցում էին միաբնակ ասորիները: Նրանք հաջողություն ունեցան Ասորիքի կողմերում, ուր արդեն Դ—Ե դարերում կային սարակիմույան (արաբական) եպիսկոպոսական վիճակներ: Դամասկոսից հարավ-արևելք հաստատված էր արաբական Լասսան մեծ ցեղը⁴, որն ընդունել էր քրիստոնեությունը և կապված էր Անտիոքի միաբնակ պատրիարքության հետ⁵: Երբ 563 թվականին Լասսանի իշխան (հուն. ֆիլարխ) Հարիսը Կ. Պոլիս այցելեց, Հուստինիանոս Ա կայսրից խնդրեց, որ Եդեսիայի ասորի եպիսկոպոս Հակոբ Բարադետը լինի նաև արաբաց եպիսկոպոս⁶: Նրա հաջորդ Մունգիրը նույնպես միաբնակության ջերմ պաշտպան էր: Այս հողի վրա հարաբերությունները լարվեցին Լասսանի և Բյուզանդիայի միջև, մանավանդ որ այդ ժամանակ հայերը, ասորիները և նրանց ենթակա քրիստոնյա արաբները մի ընդհանուր ճակատ էին կազմել երկաթնակ ուսմունքը պարտադրելու՝ Բյուզանդիայի ջանքերը ի դերն հանելու համար: Քրիստոնյա արաբները ապրում էին հիմնականում Բյուզանդական Արաբիա (Հոստրա կենտրոնով) և մասամբ Փյունիկյան Լիբանան (Դամասկոս կենտրոնով) նահանգներում:

Մահմեդականության երևան գալու նախօրեին քրիստոնեությունը տարածված էր արաբական բազմաթիվ ցեղերի մեջ: Բացի Եմենի (Նաջրան) Հիրայի և Լասսանի քրիստոնյա արաբներից քրիստոնեություն ընդունել էին նաև Բաքր, Տադլիբ և այլ ցե-

ղեր Արաբիայի հյուսիսում: Սակայն Հիջազում նոր կրոնը հաջողություն չունեցավ:

Առաջին խալիֆաները արաբ քրիստոնյաների նկատմամբ ավելի խիստ էին, քան օտար քրիստոնյաների: Օմար խալիֆան Միջագետք տեղափոխեց Եմենի քրիստոնյաներին⁷ ելնելով այն սկզբունքից, որ Արաբիայում բացի մահմեդականությունից այլ կրոն չպետք է գոյություն ունենար: Այսուհանդերձ նույնիսկ Թ դարում Եմենում հիշվում է օրինակ Մար Պետրոս եպիսկոպոսը: Մուավրայի ժամանակ (661—680) վերաբերմունքը մեղմ էր քրիստոնյա արաբների նկատմամբ: Նրա կանանցից մեկը քրիստոնյա էր Քալբ ցեղից, իսկ Տադլիբ ցեղին պատկանող հոչակավոր Ախթալ քրիստոնյա բանաստեղծն արքունիք էր մտնում խաչը վզին:

Սակայն հետագայում Օմայան և մանավանդ Աբբասյան խալիֆաները դաժան վերաբերվեցին քրիստոնյա արաբներին: Թ դարից հետո գտարյուն արաբ քրիստոնյաներն այլևս չեն հիշվում, այլ նրանք միաձուլվում են արաբացած ասորիների ու լռատիների (և այլոց) զանգվածի մեջ:

Անհրաժեշտ է հատկապես ընդգծել, որ այն զանգվածը, որն ամբողջ միջնադարում և այսօր էլ ծանոթ է «քրիստոնյա արաբ» անվամբ, ըստ էության բաղկացած է Վերին Միջագետքի, Ասորիքի, Պաղեստինի ու Եգիպտոսի արաբացած քրիստոնյա ազգաբնակչությունից: Դրանք են՝ արաբացած ասորի նեստորականները, հակոբիկ ասորիները, հունադավան մելքիտները, մարոնիները և դպտիները:

Արաբական նվաճումից հետո ասորիները արաբացման սպառնալիքի առջև գտնվեցին: Եթե նախկինում միաբնակ (հակոբիկ) ասորիները և նեստորականներն իրենց էին ենթարկել քրիստոնյա արաբներին՝ ասորիները մասամբ տարածելով նրանց մեջ, ապա այժմ նվաճումից հազիվ մեկ դար անց ասորիները արագորեն յուրացնում էին արաբերենը, այնքան, որ Թ դարում արդեն ասորերենի հետ մեկտեղ արաբերենն էլ օգտագործվում էին մատենագրության մեջ:

Ընդհանուր անունով ասորի կոչված զանգվածը Ը—Թ դարերում (երբ արաբացումը արդեն նկատելի էր) չորս եկեղեցական համայնքներից էր բաղկացած՝ նեստորական, հակոբիկ, ասորի, հունադավան (մելքիտ) և մարոնի:

Դեռևս Ե դարից գոյություն ունեցող նեստորական, այսինքն բաղդակական (արաբ.

³ Մունգիր (Մունդար) անունով իշխաններ կային թե՛ Լախմիների, թե՛ Լասսանիների մոտ: Սրանք ալամունդարոս անով հիշվում են բյուզանդացի պատմիչների մոտ: Պրոկոպիոս Կեսարացի, թարգմ. Հ. Բարթիկյանի, Երևան, 1967, էջ 47—49, 77—78...

⁴ Hitti, History of the Arabs, p. 62—64.

⁵ Н. В. Пигулевская, Арабы у границ Византии и Ирана в IV—VI вв. М.—Л., 1964, стр. 180—214.

⁶ Hitti, History of the Arabs, p. 79.

⁷ Անդ, p. 61.

քիլոյանի)⁸ եկեղեցին Օմայանների և մահաբանդ Աքքալանների օրոք կարողացավ իր համար տանելի դիրք ստեղծել: Մծքինի, Ջունիշապուրի նեստորական դպրոցները շարունակեցին իրենց գործունեությունը խալիֆայության տալով գրագիրներ, պաշտոնյաներ, բժիշկներ, թարգմանիչներ և այլն: Աքքալանների օրոք նեստորական պատրիարք-կաթողիկոսը (արաբ. ջալիկ) տեղափոխվեց Բաղդադ⁹, և նրա ընտրությունը հաստատում էր անձամբ խալիֆան: Ըստ էության նա ավելի քարծր հեղինակություն ուներ, քան հակոբիկ ասորիների և հունադավան մեթոդների պատրիարքները: Թ դարում նեստորականները հունարենից արաբերեն թարգմանական մեծ շարժման դեկալարներն էին՝ հելլեն մշակույթը ծանոթացնելով արաբներին: Բժիշկ փիլիսոփա Հունայն իբն Իսհակը և ուրիշներ իրենց կատարած թարգմանություններով հեղաշրջեցին արաբական միտքը: Մյուս ասորիների նման նեստորականները ևս Թ դարից արդեն սկսել էին արաբերենը օգտագործել որպես խոսակցական ու գրական լեզու:

Հայ եկեղեցին նեստորականների հետ հաճախ լարված հարաբերության մեջ է եղել: Նեստորական եկեղեցին ամեն կերպ ձգտում էր իր առաջնությունը պարտադրել և թույլ չէր տալիս, որ մյուս եկեղեցիների հոգևոր պետերը որևէ հեղինակություն վայելեն խալիֆայության մեջ:

Սակայն ասորի (արաբ. ասորիանի) անունը միջին դարերում տրվում էր հատկապես հակոբիկ ասորիներին¹⁰: Արաբական նվաճումից հետո սրանք աշխուժացան, քանի որ այլևս չկար Բյուզանդիայի ճնշումը, և կարող էին մրցել թե՛ նեստորականների, թե՛ հունադավան մեթոդների հետ:

Անտիոքի միաբնակ պատրիարքները նեստորականների նման ձգտում էին տեղափոխվել Բաղդադ, բայց վերջիններին թելադրանքով Աքքալան խալիֆաներն այդ բանը թույլ չտվեցին նրանց: Այսուհանդերձ հակոբիկ ասորիները եպիսկոպոսական Աթոռ ունեին Տաքքիսում՝ Բաղդադից ոչ հեռու: Անտիոքի հակոբիկ պատրիարքը ընտրվելու ժամանակ պետք է գնար Աքքալան արքունիք իր հաստատման հրովարտակն ստանալու համար:

Այդ շրջանում Ասորիքում ու վերին Միջագետքում ասորիները դեռ բավականին

մեծ թիվ էին կազմում. օրինակ՝ Եդեսիայում և Տաքքիսում գերիշխում էին: Նրանք հաճախ վարում էին մանր պետական պաշտոններ, և կային նրանց մեջ մեծ թվով գրագիրներ, քարտուղարներ ու բժիշկներ:

Թ դարում նեստորականների հետ միասին նրանք մեծ դեր խաղացին արաբների մեջ հելլեն մշակույթը տարածելու գործում, արաբերենի թարգմանելով հին հունական մատենագրության շատ արժեքավոր երկեր:

Անտիոքի պատրիարքությունը, որը գոյություն ուներ քրիստոնեության առաջին դարերից, սերտ հարաբերության մեջ էր հայ եկեղեցու հետ: 726 թվականին Մանազկերտում կայացավ երկու եկեղեցիների հայտնի ժողովը¹¹, ուր դավանաբանական հարցեր լուծվեցին և միաժամանակ հայտնի դարձավ երկու եկեղեցիների դիրքորոշումը թե՛ օմայան խալիֆայության, թե՛ Բյուզանդիայի նկատմամբ: Ըստ ասորի մատենագիր Դիոնիսիոս Բարսալիքիի վկայության Մանազկերտի ժողովից հետո հայերը աստիճանաբար սկսեցին իջնել Ասորիք: Հովհաննես Օձնեցի կաթողիկոսը Ասորիք է ուղարկում 3 հայ եպիսկոպոսի նրանց հովվելու համար, իսկ ասորից Աթանասիոս պատրիարքը հայերին տրամադրում է մի վանք¹²:

Ը—Թ դարերում Հայաստանում այնքան շատ է եղել ասորի ազգաբնակչությունը, որ գոյացել են մի քանի եպիսկոպոսական թեմեր՝ Հանձիթ, Խլաթ, Կարնո քաղաք (Թեոդոսուպոլիս), Ծիմլաթ, Խարբերդ և այլ վայրերում¹³: Եղել է նաև Մեծ Հայքի եպիսկոպոսական վիճակը (թեմ), որին հավանաբար ենթակա էին վերոհիշյալ քաղաքների եպիսկոպոսները:

Հակոբիկ ասորիները միշտ քաղաքական են եղել հայերի նկատմամբ: Ըստ Թովմա Արծրունու վկայության, 850—852 թվականների ապստամբության ժամանակ ձերբակալված և Միջագետք ուղարկված հայ մախարաների մի մասը մերժելով հավատափոխ լինել մահատակվեց: Դրանց մեջ էին Սմբատ սպարապետը (Խոստովանող) և նրա քույր

¹¹ Ե. Տեր-Մինասյան, Հայոց եկեղեցու հարաբերությունները ասորից եկեղեցիների հետ, Էջմիածին, 1908, էջ 173—197:

¹² A. Mingana, The Work of Dionysius Bar Salibi against the Armenians, Woodbrook Studies vol. IV, Cambridge, 1931, p. 55.

¹³ Թովմուզյան, Միջագետքի և Ասորիքի հակապաշտամբությունը, Հայ ժող. պատմություն, հտ. Գ, Երևան, 1977, էջ 506:

¹⁴ Chronique de Michel le Syrien, Paris, 1963, III, (Appendice V).

⁸ Atiya. A History of Eastern Christianity, p. 267—273.

⁹ M. Allard, Les chretiens a Bagdad, Arabica, t. IX, t. III, 1962, p. 375—388.

¹⁰ Atiya, A History of Eastern Christianity, p. 195—199.

Հոփսիսմե տիկինը (Արծրունցաց իշխանուհին), որոնց մարմինները հակոբիկ ասորիները «փառապատկառ, ըստ օրհնի քրիստոնեից»¹⁴ հողին են հանձնում:

Ասորիքի կողմերում գոյություն ունեցող չորրորդ համայնքը մարոնիներն (սուրբ Մարոնի հետևորդները) էին: Ե դարում, Հերակլ կայսեր ժամանակ, նրանք ընդունել էին միակամությունը: Լիբանանի լեռներն ապաստանած այս միաբանությունը ձգտում էր անկախ դառնալ Անտիոքի մելքիտ պատրիարքությունից և ահա Ը դարի սկզբին, օգտվելով այն առիթից, որ Անտիոքի մելքիտ պատրիարքը Կ. Պոլիս էր փախել, մարոնիները իրենց պատրիարք ընտրեցին Հովհանն Մարոնին¹⁵:

Մարոնիները լավ հարաբերությունների մեջ էին մետրոպոլիտների հետ և դրա շնորհիվ նրանք Բաղդադի արքունիքի հետ իրենց հարցերը հեշտ էին լուծում: Սակայն Լիբանանի լեռնականները միշտ ձգտում էին իրենց ինքնավարությունը պահպանել, որի հետևանքով եղան մի քանի ապստամբություններ, ինչպես օրինակ 759—760 թվականների ապստամբությունը Մանսուր խալիֆայի օրոք:

Ահա այս չորս համայնքներն էլ Թ—ԺԱ դարերում դարձել էին երկվեզու, և արաբները նրանց համար դարձել էր մատենագրության և աստիճանաբար նաև եկեղեցական ծիսակատարության լեզու: Նեստորականների, հակոբիկների և մարոնիների եկեղեցիներում ասորերենի հետ մեկտեղ արաբերենն էր գործածվում, իսկ հունարենը մելքիտների մոտ հունարենի կողքին արաբերենը:

Ասորիքի և Վերին Միջագետքի կողմերում հայկական բազմաթիվ գաղթավայրեր կային խալիֆայության տիրապետության ժամանակ և մանավանդ ԺԱ—ԺԳ դարերում: Կային նաև հայկական իշխանություններ: Այսպես սելջուկյան արշավանքների ժամանակ Եդեսիա (Ուռհա) քաղաքի կառավարիչն էր Թորոս իշխանը¹⁶: Եդեսիայում և Անտիոքում կային եպիսկոպոսական Աթոռներ: Ժ—ԺԱ դարերում երբ Անտիոքը բյուզանդական տիրապետության տակ էր գտնվում, քաղաքի կառավարիչ էին նշանակվում նաև հայ իշխաններ: Հայերը կարելի էր դիտել նաև Երուսաղեմում, ուր մեծաթիվ հայ բնակչություն կար և կար եպիսկոպոսական վիճակ, որը 311 թվականին

դարձավ պատրիարքական Աթոռ¹⁷: Միջագետքի և Ասորիքի հայ բնակչությունը սերտ հարաբերության մեջ էր տեղի արաբախոս հակոբիկ ասորիների և այլ համայնքների հետ:

Վերին Միջագետքի և Ասորիքի քրիստոնյաներից¹⁸ (որոնք հիմնականում ասորիներ էին) հետո երկրորդ քրիստոնյա խոշոր զանգվածը, որն արաբացավ, Եգիպտոսի ղապտիներն էին¹⁹:

Արաբները Եգիպտոսը նվաճեցին այն ժամանակ, երբ Ալեքսանդրիայի Աթոռի համար խիստ պայքար էր գնում ղապտի միաբնակ հոգևորականության և բյուզանդական իշխանությունների միջև: Արաբական նվաճումը անուղղակիորեն վերականգնեց միաբնակ հոգևորականության դիրքերը: Սակայն Ը դարում սկսեցին խստություններ, և ահա ղապտիները քանիցս ընդվզեցին: Բայց Մամուն խալիֆայի ժամանակ ծագած ապստամբության նվաճումից հետո խիստ թուլացան: Թ—Ժ դարերում ղապտիներն այնքան էին արաբացել, որ ասորիների նման երկվեզու էին: Ղապտերենի կողքին արաբերենը դարձել էր խոսակցական և գրական լեզու:

Ֆաթիմյանների օրոք (969—1171) Եգիպտոսի ղապտիները դեռ բավական ազդեցիկ դիրք ունեին: Կային նահանգների ղապտի կառավարիչներ և այլ պետական պաշտոնյաներ: Ֆաթիմյան Ազիզ խալիֆան ամուսնացել էր քրիստոնյա մելքիտ կնոջ հետ, որի ազդեցության շնորհիվ նրա երկու եղբայրները դարձան Ալեքսանդրիայի և Երուսաղեմի պատրիարքներ²⁰: ԺԱ դարում ղապտի պատրիարքարանը Ալեքսանդրիայից տեղափոխվեց Կահիրե (այժմ Հին Կահիրե), ուր ընդմիջում մնաց:

Ֆաթիմյան ժամանակաշրջանում Եգիպտոսում կար նաև բազմամարդ հայ գաղութ: Երևան եկավ հայազգի վեզիրների մի ամբողջ շարք²¹, որը կարևոր դեր խաղաց երկրի քաղաքական և մշակութային կյանքում: Երբ ԺԱ դարում վեճ ծագեց հայերի

¹⁷ S. Սառլանեանց, Պատմություն Երուսաղեմի, Ա., Երուսաղեմ, 1931, էջ 509:

¹⁸ Արաբախոս քրիստոնյաներ կային նաև Սպահայում (Անդալուս), ուր Ը—ԺԳ դարերում գոյացավ արաբախոս սպանացիների (մոզարաբ) մի ստվար զանգված: Դեռևս Ը դարում մոզարաբներն այնքան շատ էին, որ Աստվածաշունչը լատիներենից արաբերենի թարգմանելու պահանջ առաջացավ. Ph. Hitti, History of the Arabs, p. 543.

¹⁹ Atiya, p. 79—84.

²⁰ Hitti, p. 620.

²¹ Գ. Մաքրեան, Ականաոր հայեր Եգիպտոսի մեջ, Գահիրե, 1947, էջ 23—36, 75—80:

¹⁴ Թովմայի վարդապետի Արծրունց Պատմություն տաճն Արծրունեաց, Պետերբուրգ, 1887, էջ 208:

¹⁵ Atiya, p. 396.

¹⁶ Մաթթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 248—252:

և դպտիների միջև, հայազգի վեզիր Բադր ալ-Գամալիի հրամանով Աղեքսանդրիայի պատրիարքը ժողով գումարեց, որին ներկա էր հայոց Գրիգոր արքեպիսկոպոսը, և տարակարծությունները հարթվեցին: Եզիպտոսի հայ վեզիրների մեջ բացառիկ տեղ ունի Վահրամ Պահլավունին, որը հավատարիմ էր մնացել իր քրիստոնեական կրոնին: Սրա օրոք հայերի թիվը հասել էր 30 հազարի: Կար նաև հայկական զորաբանակ, որը կարևոր դեր էր խաղում երկրի քաղաքական կյանքում:

Արքայական խալիֆայության թուլացումից հետո ԺԱ.—ԺԳ դարերում (սելջուկյան տիրապետության ժամանակաշրջանում) արդեն գոյություն ուներ քրիստոնեա արաբների մի հսկայական զանգված, որն արաբներենը յուրացրել էր և դրա կողքին դեռ օգտագործում էր ասորերենը, դպտերենը և հունարենը: Այս զանգվածը բավական մեծ ազդեցություն ուներ խալիֆայության երկրների տնտեսական, հասարակական, մշակութային և նույնիսկ քաղաքական կյանքում: Արաբացած ասորիներն ու զրադիները դառնում էին մահմանդների կառավարիչներ և երբեմն նույնիսկ մահմեդական տիրակալների վեզիրներ²²:

Հայաստանը սերտ հարաբերության մեջ էր արևելքի քրիստոնեական հետ, և Հայոց թագավորությունը (հագրատոմոսյաց և Կիլիկյան շրջաններում) բարոյապես զորավիգ էր քրիստոնեա արաբներին: Ներսես Շնորհալի կաթողիկոսի (1166—1173) և ասորիների պատրիարք և նշանավոր պատմիչ Միքայել Ասորու միջև սերտ հարաբերություններ կային: Վերջինս 1198 թվականին Տարսուսում ներկա եղավ Լևոն Բ Մեծագործի հանդիսավոր թագադրությանը²³: Երբ Միքայել Ասորին պաշարի մեջ էր իր հակառակորդների հետ, Լևոն Մեծագործը զորավիգ եղավ նրան²⁴:

ԺԴ դարում քրիստոնեա արաբների տարբեր համայնքները դեռևս կարևոր դեր էին կատարում արևելքի երկրներում: Անտիոքի հսկողիկ պատրիարքությանը դեռ ենթակա էին քսան մետրոպոլիտություններ և հարյուրի չափ եպիսկոպոսություններ: Մոնղոլ զորավար Հուլադուի հաղթողի վրա հարձակված ժամանակ, ճեստրոսական պատրիարքը միջամտեց մեղմելու համար գիշատիչ նվաճողի վայրագությունը, սակայն ի-

զոր²⁵: Համենայն դեպս քաղաքի նվաճումից հետո ճեստրոսականները կարողացան իրենց համար նպաստավոր դիրք ստեղծել: Պատրիարքը ստացավ Արքայական խալիֆայի պալատներից մեկը և այնտեղ հաստատվեց: Հեթանոս մոնղոլները դեռ բարտառական էին ճեստրոսականների նկատմամբ, որոնց պատրիարքը որոշ հեղինակություն էր վայելում: Այդ շրջանում նպաստավոր վիճակում էին նաև մարոնիները, որոնք իսլամական իշխանությունների օրոք մասամբ ուժեղացան: Օրինակ Տրիպոլիի կոմսության մեջ մարոնիները մեծ թիվ էին կազմում: Նրանք աստիճանաբար նորամուծություններ էին կատարում լատինական ծեսից, մինչև որ միացան Հռոմի Աթոռին:

Խաչակրաց արշավանքների հետևանքով ստեղծված բարդ իրադրության մեջ որոշ մահմեդական երկրներում մասամբ փոխվեց վերաբերմունքը քրիստոնեա արաբների նկատմամբ: Եզիպտոսի Այյուբյան սուլթան Սալահ ալ-Դինը սկսեց նեղել հարավային Եզիպտոսի դպտիներին, հարձակվեց Նուբիայի քրիստոնեա թագավորության վրա, Աղեքսանդրիայում բռնագրավեց ու կործանեց ս. Մարկոս եկեղեցին: Այսուհանդերձ երուսաղեմի իսլամական թագավորության կործանումից հետո Սալահ ալ-Դինը փոխեց իր վերաբերմունքը. դպտիները որոշ պաշտոններ ստացան, և հենց իր բարտոդարը դպտի էր²⁶:

Սակայն ԺԴ դարի վերջին և ԺԵ դարի սկզբին արմատապես փոխվեց քրիստոնեա արաբների դրությունը: Մամլուքների (1250—1516) իշխանության տիրապետող Եզիպտոսում և մոնղոլների մահմեդականությունը ընդունելը (ԺԴ դարի սկզբին) մահացու հարված տվեցին արևելքի քրիստոնեաներին և հատկապես քրիստոնեա արաբներին:

Առաջին մամլուքների (որոնք թյուրքական ծագում ունեին) օրոք հալածանքները խիստ բնույթ ստացան: Եկեղեցիների ու վանքերի կործանումը Եզիպտոսում և զրադիների պաշտոններից հեռացումը սովորական երևույթներ դարձան: Միայն Կահիրեի շրջակայքում 54 եկեղեցի կործանվեց: Դպտիների մի մասը ընդունեց մահմեդականությունը: Վայրագություններն այն աստիճանի հասան, որ դրսից միջամտեցին Կ. Պոլսո հունաց պատրիարքը, Արագոնի թագավորը և Եթովպիայի նեգուսը (թագավորը)²⁷:

Մամլուքները Ասորիքում կործանելուց հետո իսլամական վերջին իշխանություններ-

²² А. Мец. Мусульманский ренессанс. М., 1966, стр. 85.

²³ Н. В. Пигулевская, Византия и Иран на рубеже VI и VII веков. М.—Л., 1946, стр. 33.

²⁴ Atiya, p. 202.

²⁵ Անդ, p. 274.

²⁶ Atiya, p. 95.

²⁷ Atiya, p. 98.

րը, սկսեցին հալածել քրիստոնյա ազգաբնակչությունը: Նրանք մզկիթի վերածեցին բազմաթիվ եկեղեցիներ հեյրություն, Սիդոնում, Տրիպոլիում և այլ վայրերում: Հալածանքներից փախչելով մարոնիների պատրիարքը ապաստանեց լեռնային Լիբանան: Ասորիքում մեծ կորուստներ տվեցին նաև հակոբիկ ասորիները, որոնք արդեն ԺԴ դարից հետո երկրորդական դիրք ունեին քրիստոնյա արաբների միջավայրում: Ասորիքում կատարած չարագործություններից հետո մամլուքները իրենց հարվածն ուղղեցին Կիլիկիայի հայկական թագավորության դեմ, որն ի վերջո կործանեցին 1375 թվականին:

Մոնղոլների մահմեդական դառնալով մահաջու հարված ստացան անստորական ասորիները: Բաղդադում նրանց պատրիարքը հեռացվեց իր պալատից, և սկսեցին հալածանքները²⁸: Վերջապես Լենկ Թեմուրի մահապիտոտ արշավանքներից հետո անստորական պատրիարքը Բաղդադից տեղափոխվեց Մարաղա:

Ուշ միջնադարում (օսմանյան տիրապետության տակ) նման վերիվայրումներից հետո թեև դեռ իրենց գոյությունը շարունակում էին պահպանել խալիֆայության ժամանակներից եկող հինգ քրիստոնյա արաբական համայնքները (անստորական, հակոբիկ, հունադավան մելքիտ, մարոնի և դպտի), այսուհանդերձ նրանց ընդհանուր պատկերը արմատապես փոխվել էր: Ինչ վերաբերում է լեզվին, ապա արաբերենը նրանց բոլորի մոտ լրիվ իշխում էր, իսկ ասորերենն ու դպտերենը գրեթե մեռած լեզուներ էին:

Ասպարեզից դուրս էին եկել անստորականները և հակոբիկ ասորիները: Նեստորական պատրիարքները, որոնք Մար Ծիմոն էին կոչվում (լինելով ժառանգաբար նույն ընտանիքից), ապաստան էին գտել Վանա և Ուրմիո լճերի միջև քրդաբնակ շրջանում: Իսկ հակոբիկ ասորիների պատրիարքը. քաշվել էր Մարդինի մոտ գտնվող Դալա ալ-Ջաաֆարան վանքը²⁹:

Սրա հետ մեկտեղ իրենց դիրքը և ազդե-

ցությունը պահպանել էին հունադավան մելքիտները և Եգիպտոսի դպտիները, իսկ մարոնիները ավելի էին ուժեղացել: Մելքիտ (հույն ուղղափառ կոչված) պատրիարքը նստում էր Դամասկոսում³⁰, իսկ դպտիների պատրիարքը՝ Կահիրեում, և նրան ենթակա էր նաև Եթովպիայի պատրիարքը: Մարոնիները, որոնք դեռ խաչակրության ժամանակ միացել էին լատին եկեղեցուն ուշ միջնադարում, առավել ևս մերձեցան և 1736 թվականին վերջնականապես ամրապնդեցին իրենց կապը Հռոմի հետ: 1584 թվականին Հռոմում բացվեց մարոնիների ճեմարան, որի սաները մշակութային աշխույժ գործունեություն ունեցան Սիրիայում և Լիբանանում: Այդ ժամանակ և հաջորդ դարերում քրիստոնյա արաբների կարևորագույն կենտրոնն էր Հալեպը³¹, ուր կային բազմաթիվ դպրոցներ:

ԺԶ—ԺԷ դարերում սկսեց կաթոլիկության ներթափանցումը քրիստոնյա արաբական միջավայրը: ԺԶ դարում անստորականների մոտ պատրիարքական ընտրության ժամանակ տեղի ունեցավ մի պառակտում, որի հետևանքով մի խումբ հարեց լատին եկեղեցուն: ԺԷ դարում ծնունդ առավ ասորի հոռմեադավան պատրիարքությունը, իսկ ԺԸ դարում կազմավորվեց հույն կաթոլիկ եկեղեցին, որն իրեն վերապահեց «մելքիտ» անունը: Եգիպտոսում դպտի եկեղեցին կարողացավ դիմադրել, և կաթոլիկությունը քիչ տարածում ունեցավ³²:

Հայերը սերտ հարաբերության մեջ էին մարոնիների հետ ուշ միջնադարում, երբ Ասորիքում հոռմեադավան հայերի համայնք առաջացավ: Վերջիններիս մի մասը դառնալով արաբախոս սկսեց մասնակցել մարոնիների մշակութային կյանքին³³:

³⁰ ԺԸ—ԺԹ դարերում Դամասկոսի պատրիարքները երկարատև պայքար մղեցին ազատվելու համար Կ. Պոլսի հունաց պատրիարքի գերիշխանությունից և միայն 1898 թվականին նրանց հաջողվեց դառնալ անկախ:

А. Крымский, История новой арабской литературы. М., 1971, стр. 316—318.

³¹ А. Крымский. История..., стр. 108—119.

ԺԹ դարում քրիստոնյա արաբների կենտրոնը դարձավ Բեյրութը:

³² ԺԹ դարում բողոքական հոսանքը որոշ չափով տարածվեց քրիստոնյա արաբների մեջ, և առաջացան փոքր համայնքներ տարբեր երկրներում:

³³ G. Graf, Geschichte der christlichen Literatur, Vatican, 1951, S. 82—93.

²⁸ Այդ ժամանակ և դեռ ավելի շուտ սկսեց Սպանիայի արաբախոսների (մոզարաբների) քաջությունը: Հյուսիսային Աֆրիկայում իշխող տիրակալների ներխուժումը Սպանիա թուլացրեց մոզարաբներին, սակայն նրանց վերջին հարվածը տվեց Սպանական թագավորությունը ԺԶ դարում: Ph. Hitti, p. 555—556.

²⁹ Atiya, p. 23'.